



Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 09.10.2023

Makale Kabul | Accepted: 22.11.2023

Atıf | Cite as: Abdullah Mohammadi, "Türk-İslam Medeniyetinin Kültür Şehri: Gazneliler Dönemi Belh'in Sanat ve Mimari Yapıları", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(2), Aralık 2023, s. 143-159.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1392144>

TÜRK-İSLAM MEDENİYETİNİN KÜLTÜR ŞEHİRİ: GAZNELİLER DÖNEMİ BELH'İN SANAT VE MİMARİ YAPILARI

Abdullah MOHAMMADI* 

Öz

Belh, Horasan'ın tarihi bir şehri olmasının yanı sıra bölgede medeniyetin, siyasetin, bilimin, kültürün, ticaretin ve dinin de merkezi olmuştur. Bu nedenle tüm medeniyetler Belh'i sahiplenmiştir. Belh jeopolitik önemi nedeniyle bölgede kurulmuş tüm devletler için vazgeçilmez bir yer haline gelmiştir. Bugüne kadar elde edilen bilgilerden insanlık için gerekli her türlü gelişmeye ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır.

Belh şehrinin kuruluşu ve isimlendirilmesiyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bölgede yapılan kazı çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, şehrin kuruluşu M.Ö. 2000'li yıllara kadar uzanmaktadır. Belh'in ismine ilişkin bilgiler de farklılık göstermektedir. Şehir tarih boyunca Buhdi, Bahter, Belah, Berh, Ta-hia ve Belhika isimleriyle anılmıştır.

Türk-İslam medeniyetinin merkezlerinden biri olan Horasan bölgesinde kurulmuş en önemli devletlerden biri de Gazne Devletidir. Gazneliler Horasan, Maveraünnehir ve Kuzey Hindistan'a hâkim olmuş ve bölgenin İslamlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Gazneliler, stratejik önemi nedeniyle Horasan bölgesinde yer alan Belh şehrini ikinci başkent olarak kullanmışlardır. Bu nedenle Gazneliler döneminde geliştirilen el sanatları ve birçok mimari yapı bulunmaktadır. Ancak Gazneliler döneminde yapılan eserlerin ana malzemesi kerpiç ve ahşap olduğundan bu eserlerin çoğu tahrip olmuş veya tamamen yok olmuştur. Bu çalışmada, Gaznelilerin Belh'teki kaybolan mirasını tarihi belgeler ışığında ortaya koyarak, Gazneliler döneminde Belh'te geliştirilen el sanatları ve mimari yapılar incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Türk-İslam Medeniyeti, Belh, Sanat, Mimari.

CULTURAL CITY OF TURKISH-ISLAMIC CIVILIZATION: ART AND ARCHITECTURAL STRUCTURES OF BALKH DURING THE GHAZNAVID PERIOD

Abstract

In addition to being a historical city of Khorasan, Balkh has also been the center of civilization, politics, science, culture, trade and religion in the region. For this reason, all

* Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İBEF., Sosyoloji Bölümü, abduhammoh2000@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5123-3643.

civilizations claimed Balkh. From the information obtained so far, it is understood that Balkh hosts all kinds of developments necessary for humanity. Due to its geopolitical importance, Balkh has become an indispensable place for all states established in the region.

There is different information about the establishment and naming of the city of Balkh. As understood from the excavations carried out in the region, the founding of the city of Belh dates back to B.C. It dates back to the 2000s. Information regarding the naming of the city also differed. The city of Balkh was known as Buxdi, Bakhter, Belah, Berh, Ta-hia and Belkhika.

One of the most important states established in the Khorasan region, one of the centers of Turkish-Islamic civilization, is the Ghaznavid state. Ghaznavids dominated Khorasan, Transoxiana and northern India and contributed to the Islamization of the region. Ghaznavids used the city of Balkh, located in the Khorasan region, as their second capital due to its strategic importance. Therefore, there are handicrafts and many architectural structures developed in Balkh during the Ghaznavid period. However, since the main materials of the works made during the Ghaznavid period were adobe and wood, most of these works were collapsed or completely destroyed. In this study, we try to examine the handicrafts and architectural structures developed in Balkh during the Ghaznavid period by revealing the lost heritage of the Ghaznavids in Balkh in the light of historical documents.

Keywords: Afghanistan, Turkish-Islamic Civilization, Balkh, Art, Architecture.

Giriş

Belh jeopolitik açıdan Horasan'ın en önemli şehirlerinden biridir. Her dönemde değerli ve kutsal sayılan şehirler arasında yerini almış, aynı zamanda din, ilim, kültür ve siyasetin de merkezi haline gelmiştir. Bu bölgeye hâkim olan tüm imparatorluklar bölgenin coğrafi önemini kendi lehlerine kullanmaya bilmişlerdir.

Ahameniş döneminde de kutsal ve önemli şehirler arasındadır. Ahamenişlerden sonra M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in hakimiyetine girmiştir. Büyük İskender'den sonra Akhunlar bölgenin hâkimi olmuş ve şehir eski canlılığını koruyarak Budizm dininin merkezi haline gelmiştir. İslam hakimiyetine kadar Zerdüştî ve Budizm dinleri bir arada yaşamıştır. Bu dinlerin yanı sıra Nesturi Hristiyanlığı ve Mani dini de Belh halkı arasında taraftar bulmuştur. Ancak bölgenin Müslüman Arapların hakimiyetine girmesinden sonra zamanla diğer dinlerin de ortadan kaybolduğu görülmüştür.¹ Günümüzde de Belh kültürel ve ekonomik dinamikleriyle ülkenin en önemli şehirleri arasındaki yerini korumuştur.

Belh'in kuruluşu, isimlendirilmesi ve zamanla gelişmesi hakkında kaynaklarda çeşitli bilgiler mevcuttur.² Belh hakkındaki bilgilerin daha doğru değerlendirilmesi açısından İslami kaynakların yanı sıra İran, Yunan, Çin ve Hint kaynakları da önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Belh'le ilgili önemli bilgiler içeren en eski ve en önemli kaynaklardan biri Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta'da yer almıştır. Avesta'nın Vendidat bölümünde Belh'in sosyo-kültürel, coğrafi ve dini yapısı hakkında önemli bilgiler mevcuttur.³ Avesta'ya göre Belh mitolojik bir figür olan kral Cemşit (Yima) tarafından kurulduğu ifade edilmiştir.⁴ Zerdüştî dininde iyiliğin sembolü olan Ahura Mazda, Yima'ya Belh şehrini inşa etmesini, şehrin at yarışı sahası kadar uzun olmasını, şehrin merkezinde sönmeyen bir ateş yakılmasını, inek, koyun, köpek ve kuş gibi hayvanlardan

¹ Ahmed b. İshak Yakubi, *Tarih-i Yakubi*, çev. Mohammad Ayeti, C. I, Tahran 1382, s.194.

² Nevşad, "Vech-i Tesmiye-i Belh", *Ariyana Der.*, 15/8, Kabil, 1967, s. 49-50.

³ Mir Gulam Mohammad Gubar, *Coğrafiyayi Tarihi-i Afganistan*, Kabil 1384, s. 192-193.

⁴ Abdulaziz Azimi, *Belh Der Seddehayi Tarih*, Afganistan 1368, s. 15.

birer çift alınmasını, güzel kokulu meyveler veren ağaçların dikilmesini, serserilerin, delilerin, tembellerin, kötü niyetlilerin, yalancılardan, kıskançların, açgözlülerin, dişleri çürüklerin ve engellilerin bu şehre alınmamasını emretmiştir.⁵ Böylece Yima, Belh'in temelini çamurla inşa etmiştir. Yima, insan neslinin, çeşitli hayvanların ve bitkilerin bu şehirde yetişmesini sağlamıştır.⁶

Bazı kaynaklarda Zerdüştî dininin kurucusu Zerdüşt'ün Belh'li olduğu belirtilmiştir. Ancak Zerdüşt'tün hangi tarihlerde yaşadığına dair bilgi mevcut değildir.⁷ Zerdüştilere göre Belh'in kuruluşu efsanevi İran padişahı Key Lohrasb'a dayanmaktadır. Zerdüştiler, Key Lohrasb'ın Zerdüşt'ün getirmiş olduğu dini kabul ettiğine ve onu himayesi altına alarak koruduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle Belh Zerdüştiler için kutsaldır. Ayrıca Zerdüştiler Belh'te bulunan ünlü Budist tapınağı Nevbahar'ın kendi tapınakları (ateşkede) olduğunu iddia etmektedirler. Bu konuyla ilgili olarak Dakiki Tusi'nin Gerşasname'sinde şöyle geçmektedir:

*Lohrasb tahtı Geçtasb'a verdikten sonra, göç yükünü bağladı. O Nevbahar ile Belh'i seçti. Çünkü dönemin yezdan perestleri (tek Tanrıya inanan kimseler) Nevbaharı, Arapların Mekke'yi tuttuğu gibi tutarlardı.*⁸

Belh'in ismiyle ilgili bilgiler de çeşitlidir. İran mitolojisinde bu konuyla ilgili adı geçen Kral Kiyumers, şehrin kuruluşunu tamamladıktan sonra Kralın kardeşi Kral'ı ziyarete gelir. Kral Kiyumers uzaktan birini görür ve onun düşman olduğunu zanneder. Ancak kardeşi şehre yaklaştığında Kiyumers onu tanır ve Belah diye seslenerek düşman değil bilakis kardeşim Belah'tir. Bu sebeple Kral bu şehre kardeşinin ismini vermiştir.⁹

Yunan kaynaklarında Bahter veya Baktria olarak bilinen şehir, bugünkü Belh şehrinin kuzeyinde yer almıştır. Ancak Baktria şehri zamanla önemini kaybetmiş ve tamamen yok olmuştur. Fransız araştırmacı Füseh'in başkanlığında 1922-1923 yılları arasında yapılan kazılar sonucunda, şehrin güneybatısında, Yunanlılar tarafından Baktria ismi verilen şehrin kalıntılarını bulmuştur.¹⁰ Antik Yunan tarihçisi Herodot'a göre Pers kralı Daryuş, ülkesini 30 vilayete ayırmış, on ikinci vilayetin ismi Baktria olarak geçmiştir. Bu bağlamda Baktria, İran'ın Şiraz şehrinde bulunan Daryuş'un mezarındaki duvar resimlerinde tasvir edilen Ahamenişlere tabi halklar arasında yer almıştır.¹¹

Çin kaynaklarında Belh Ta-hia olarak geçmiştir. Yang-Shi adlı kaynak Belh'i Ban Li Ho olarak adlandırmış ve Batı Asya'nın en büyük şehri olduğunu belirtmiştir. General Chang'ın Semerkant'tan Hindukuş'a gelirken Ban Li Ho şehrinde geçtiği söylenmektedir.¹²

Hint kaynaklarında Belh, Hintlilerin efsanevi hikayesi Mahabharata'da M.Ö. 1400 Belhika olarak geçmiştir. Eski Hint kaynakları arasında yer alan Ashtadhyayi adlı eserde Janapada başlığı altında Gandahara, Kapisa, Balhika (Belh) ve Kamboja gibi şehirlerin adları geçmiştir.¹³ Bu eserde ismi geçen Gandahara (Kandahar), Kapisa ve Balhika

⁵ Hashim Razi, *Avesta*, Tahran 1363, s. 43.

⁶ Mohammad Huseyin Yemin, *Afganistan-i Tarihi*, Kabil, 1380, s.101.

⁷ Bilinitsky, A., *Horasan ve Maverünnehir*, çev. Perviz Vercavend, Tahran 1371, s. 79.

⁸ Seyit Mahdum Rahin, *Dakiki Name*, Kabil 1382, s. 35.

⁹ Ebu Abdullah el-İsfahani, *Tarih-u sini Müluki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut (?), s. 20-25.

¹⁰ Nevşad, "Vech-i Tesmiye-i Belh", *Ariyana Der.*, s. 50.

¹¹ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, çev. Abdullah M. Balkhi, edi., A. Habibi, İran 1350, s. 405-412.

¹² Gubar, *Coğrafyayi Tarihi-i Afganistan*, s.193.

¹³ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 406.

şehirleri bugün Afganistan sınırları içinde yer almaktadır. Hint kaynaklarında Belh şehri Buhdi (Baxthi) olarak geçmiş ve daha sonraki dönemlerde Belh olarak kullanılmaya başlanmıştır. Wembery'nin Belh ismiyle ilgili farklı bir görüşü vardır. Ona göre Belh kelimesinin kökü Türkçe ve Moğolcadır. Belh isminin şehir anlamına gelen balığ kelimesinden türediğini iddia etmiştir.¹⁴ Wembery'nin iddiasına karşı çıkan Mohammad Huseyin Yemin'e göre Buhdi kelimesi, balık veya balığ kelimelerinden daha eski bir tarihe dayanmaktadır. Bu nedenle Belh isminin balığ kelimesinden türemiş olması pek olası görünmemektedir. Ayrıca Ahameniş döneminde (M.Ö. V-VI) kullanılan Baktria kelimesi Buhdi'den sonra ortaya çıkmıştır. Antik Yunan tarihçisi Herodot'a göre (M.Ö. 425-482) Ahameniş Devleti'nin doğu sınırında yer alan bölgeye güneşin doğduğu yer anlamına gelen Buhdi ismi verilirken, Sasaniler döneminde de Belh'e güneşin doğduğu yer anlamına gelen Horasan denmiştir.¹⁵

Müslüman tarihçilerin Belh'in kuruluşuna ve isimlendirilmesine farklı bir açıdan yaklaştıkları görülmüştür. Bu tarihçiler şehrin İslam öncesi tarihine ilişkin bilgiler verirken, tamamen dini bir açıdan yaklaşmışlardır. Örneğin Müftü Muhammed Belhi, Mecmau'l-Garaib adlı eserinde Belh'i Hz. Adem'in oğlu Kabil tarafından kurulduğunu, dünyada kurulmuş ikinci şehir olduğunu belirtmiştir. Bu konuyla ilgili bir başka rivayete göre Hz. Eyüp Peygamber Guştasib'a: "*Belh şehrini bina etmeni sana Tanrı emretti*" diye söyledi. O sırada Merv'de bulunan Guştasib Belh'e gelerek on yıl içinde şehri inşa etmiştir. Hamdullah Mustevfi, Tarih-i Güzide'sinde şehrin kurucusunun Sam b. Nuh'un oğullarından birinin isminin Horasan olduğunu söylemiştir. Daha sonraki dönemlerde bu bölge Horasan adıyla meşhur olmuştur.¹⁶ Ravzatüs Safa adlı başka bir eserde Belh'in kuruluşunu Kiyumers tarafından yapıldığını nakletmiştir. Bu esere göre "*Kiyumers, Belh'i imar etti. Tahmuras onu tamamladı ve Leharasb ise yeni binalar ekleyerek iki şehir kadar büyüttü.*"¹⁷ Ayrıca Kiyumers 5000 yıl önce Belh'te şehirciliği başlatmış ve Zerdüştü dinini yaymıştır. Hatta bazı kaynaklarda Kiyumers'in ilk insan olduğunu belirtirken, başka bir kaynakta Hz. Adem'in oğlu, torunu veya torununun oğlu olduğu da iddialar arasındadır.¹⁸

Bir başka rivayete göre efsanevi Turan hükümdarı Efrasiyab Belh'i kendisine başkent yapmıştır.¹⁹ Cüzcani bu bilgiyi Tabakat-i Nasiri adlı eserinde de doğrulamış ve şöyle ifade etmiştir: "*Feridun'un oğullarından Afrasiyab, Ceyhun'dan geçerek Belh'i kurdu. Horasan ve Irak'ı da aldı.*"²⁰ İbn-i Belhi, Belh'in ilk kurucusunun Keyani sultanlarından Keykubat b. Zapd olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu şehrin Turanilerin saldırılarına karşı garnizon şehir olarak kullanıldığı da belirtmiştir.²¹ Allame Dehhuda'ya göre Belh'in kurucusu İskender Makduni'dir. Bu nedenle şehre ilk başta İskenderiye ismi verilmiştir.²²

¹⁴ Mahdi Rahmani Valvi-Mansur Çağatayı, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, Mashad 1383, s.17.

¹⁵ Yemin, *Afganistan-i Tarihi*, s. 107.

¹⁶ Mustufi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, Tahran 1364, s. 27.

¹⁷ Mir Hovand Seyit Burhaneddin Hovandşah, *Tarih-i Ravzatü's-Safa*, Tahran 1339, s. 497.

¹⁸ El-İsfahani, *Tarih-u sini Müluki'l-Arz ve'l-Enbiya*, s. 22.

¹⁹ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 410; Mürsel Öztürk, "Mevlana'nın Yaşadığı Zamana Kadar Belh'in Kültürel Durumu", *Uluslararası Mevlâna Bilgi Şöleni*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 83.

²⁰ Minhac-ı Sirac El-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, Kabil 1342, s.144.

²¹ İbn-i Balkhi, *Fars Name*, Matbuat-ı Fars, Şiraz 1921, s.40.

²² Ali Akbar Dehhuda, *Lugat Name Dehhoda*, Tahran 1334, s. 237.

Şehname yazarı Firdevsi'ye göre dönemin kralı Nevşirvan dünyayı dört kıtaya bölmüştür. Dünyanın birinci bölgesi Horasan, ikincisi Kum, İsfahan, Azar, Abadegan ve Ermeniye'den başlayıp Erdebil'e uzanan bölge, üçüncü bölgesi Fars, Ahvaz, Hazar sınırı Haver'den başlayıp Bahter'e kadar olan bölge ve dördüncü bölgesi ise Irak ve Rum'dur.²³

Müslüman tarihçilerin Belh'in ismi konusunda farklı görüşleri vardır. Fezail-i Belh eserinin yazarı Vaiz-i Belhi'ye göre Belh kelimesi “*kestane ağacı, mütekebbir, kabaktan yapılmış şarap testisi*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁴ Başka bir rivayette Belh bin Lah b. Saman b. Selam b. Ham b. Nuh, kendisinin Nuh Peygamber'in torunlarından biri olduğunu, şehrin temelini attığını ve kendi ismini verdiğini zikretmiştir.²⁵

Kaynaklara bakıldığında Belh'in ismiyle ilgili bilgiler de açık değildir. Bazılarına göre Belh'e isim verilirken şehri inşa eden hükümdarların isimleri ve şehrin güzelliğini ifade eden sıfatlar isim olarak verilmiştir. Büyük İskender olarak bilinen İskender-i Makduni, şehri aldığı anda ismini ona vermiştir. Veya Belh'in güzelliğini öne çıkaran isimler verilmiştir. Örnek olarak Belh-i güzün (Güzide Belh),²⁶ Belh-i hüsnâ (Güzel Belh),²⁷ Belh-i bami (Aydın Belh), Hezar şehz, ²⁸ (Bin Şehir), Ser zemin-e talayı (Altın ülkesi), Babul-i dovzum (İkinci Babil), ve Mürvarid-i şark²⁹ (Doğunun incisi) gibi isimler kullanılmıştır.³⁰

Dr. Lui Dupri, 1965 yılında Mezar-i Şerif'in güneyinde kazılar gerçekleştirmiştir. Bu kazıda bakır ayna, yüzükler, kolyeler, bıçaklar, eyerler, lacivert yüzük taşları ve benzeri küçük aletler bulunmuştur. Dr. Lui Dupri, kazılarda bulunan eşyaların Taş Devri'ne ait olduğunu belirtmiştir. Onun iddiasına göre kazılarda bulunan bulgular o dönemde keçi, koyun ve tarımın varlığını kanıtlamaktadır. Ona göre M.Ö. 20 bin yıl öncesine kadar insanlar burada yaşamıştır. Orta Asya'nın kuzeyinde ve Hindistan'ın güneyinde bu kadar eski dönemlere ait bir bulguya rastlanmadığını ifade etmiştir.³¹

Çoğu hükümdar ve alim için Belh'te yaşamak ve hayatlarının büyük bir kısmını geçirmek bir ayrıcalık olmuştur. Örneğin Kiyumers bu şehirde yaşamış ve ölmüştür. Menüçehr hayatının büyük bir kısmını bu şehirde geçirmiştir. Belh'te Keykubat, Gerşasıp, Keykavus, Lohrasb, Güştasıp, Ardeşir, Bahram-e Gur ve Nevşirvan gibi şahsiyetler yaşamıştır. Lohrasb ve Güştasıp Belh'te defnedilmişlerdir. Mevlâna Celalettin Belhi (Rumi), İbni Sina, Dakiki Belhi gibi pek çok alim bu şehirde yaşamıştır.³²

Belh, İslamiyet'ten önce değerli ve kutsal sayılan şehirler arasında yerini korurken, İslamiyet'ten sonra da kültür, bilim ve ticaret merkezleri arasında anılmaya başlanmıştır. Belh'e İslamiyet döneminde Umm'ul bilad ve Umm'ul kura (şehirlerin anası) gibi isimler

²³ Gubar, *Coğrafyayı Tarih-i Afganistan*, s. 2.

²⁴ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 28.

²⁵ Yemin, *Afganistan-i Tarahi*, s. 105.

²⁶ Abu'l Kasım Firdevsi, *Şehname-yi Firdevsi*, Tashih, Jol MOL, Tahran 1375, s. 409.

²⁷ Razi, *Avesta*, Tahran 1363, s.25.

²⁸ Babajan Ghaforov, *Tajikan*, C.I, çev. Jalaluddin Siddiqi ve Roshan Rahman, Kabil 1984, s.161.

²⁹ Sultan Mohammad Ansari, *Vijegihayi Coğrafiyayi-i ve Tarihi Belh*, Kabil 1386, s. 1.

³⁰ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, s.17.

³¹ Mir Gulam Mohammad Gubar, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Tahran 1376, s. 34.

³² Vali-yi Balkhi Mahmud, *Bahru'l-Asrar Fi Manakiba'l-Ahbar*, British Library kütüphanesi, no: I. O. Islamic, el yazması, varak, 310a, 1040.

verilmesinin nedenlerinden biri de bu şehrin dönemin önemli merkezleri arasında yer aldığıdır.³³

644 yılında Arap orduları Horasan'da fetih hareketlerine başladığında Horasan bölgesi Yezdgerd'in hakimiyeti altındaydı. Arap ordularına karşı tutunamayan Yezdgerd, önce Merv şehrine, oradan da Belh'e kaçmıştır.³⁴ Horasan fetihlerinden sorumlu olan Basra Valisi Abdurrahman b. Amr b. Kureyz'in kumandanlarından El Ahnef b. Kays, 653 yılında Faryab'ı fethederek Belh'e doğru hareket etmiştir.³⁵ Ancak Belh halkı, Arap ordularının komutanı El Ahnef b. Kays'a yedi yüz bin dirhem cizye ödemek şartıyla şehri teslim etmiştir. El Ahnef, Esid b. el-Muteşemmis'i Belh'e vali olarak tayin ettikten sonra Harezme doğru yola çıkmıştır.³⁶ Ancak Muaviye'nin (662-664) hükümdarlığı sırasında Belh'in Müslüman Arapların yönetimine girmesi, Belh halkının vergi ödemeyi reddetmesi üzerine³⁷ Kays b. Heysem veya Abdurrahman b. Semüre'nin Putperest ve Zerdüştilerin ortak tapınağı Nevbahar'ı yıkmasının ardından Belh ahalisi barış istemiştir.³⁸

671'de Müslüman Araplar aileleriyle birlikte şehre yerleşmeye başlamışlardır.³⁹ Esad b. Abdullah el Kasri'nin Horasan valisi olmasının ardından askeriye ve hükümet divanları Belh'e taşınmıştır. Ayrıca Belh, Müslüman Arap ordusunun Orta Asya'daki fetih hareketinin karargâhı olmuştur.⁴⁰

VIII. yüzyılın sonlarına doğru Horasan valisi Esad b. Abdullah'ın sayesinde Belh'te yaşayan soylulardan Saman, İslam'ı kabul etmiş ve oğluna valiye nispetle Esad ismini koymuştur. Saman bu coğrafyada devlet kurmuş Samanoğulları hanedanının atasıdır.⁴¹ X. yüzyıla gelindiğinde Maverâünnehir ve Horasan, Samani Devleti tarafından yönetilmiştir.⁴² Samani Devleti'nin hakimiyet sahaları Maverâünnehir'in tamamını, Afganistan'ı ve İran'ın doğusunu kapsamıştır. Samani Devleti'nin başkenti Buhara olmasına rağmen bilim merkezi Belh olmuştur.⁴³

1. Belh'te Geliştirilen El Sanatları

Şüphesiz Türk-İslam medeniyetinin en önemli şehirleri arasında Belh vardır. Şehrin Türk-İslam Devletleri döneminde bilim ve kültür merkezi olduğu hat, resim ve çinicilik gibi el sanatlarının geliştiği bilinmektedir. Şehirde gelişen ve İslami düşünceyle birleşen el sanatı eserlerini camilerde, medreselerde, saraylarda, köşklere, kervansaraylarda, kalelerde, ordugahlarda, hamam ve çarşılarında görmek mümkündür.

1.1. Hat Sanatı

Gaznelilerin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte Farsçanın yayılması ve gelişmesi söz konusudur. Bu dönemde Farsça bölgenin en çok bilinen ve kullanılan dili haline gelirken, Arapça ikinci dil konumundadır. Durum böyle olunca edipler, şairler, tarihçiler,

³³ Abbas İqbal, *Divan-i Belh*, Tahran 1344, s. 11

³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. II, İstanbul, 1992, s. 87.

³⁵ El-Hâkim El-Nişaburi, *Tarih-i Nişabur*, Tahran 1341, s.128.

³⁶ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 592.

³⁷ Hamilton A. Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. H. Kurt, Ankara 2005, s. 29.

³⁸ El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, s. 494.

³⁹ Seyit M. A. Emini, *Kronoloji Vekaye ve Havadis-i Tarihi Der Afganistan*, C. I, Tahran 1378, s. 129.

⁴⁰ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 436.

⁴¹ Arnold, T.W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s. 213.

⁴² Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 1.

⁴³ Huseyin Ali Yezdani, *Pejuheşi Der Tarih-i Hazaraha*, C. I, Mashad 1332, s. 92.

coğrafyacılara ile hadis, fıkıh ve tefsir gibi dini ilimlerle uğraşan alimler eserlerini yazarken hat sanatından yararlanmışlardır. Böylece katiplik ve hattatlık gibi yazı sanatıyla ilgili meslekler de bu coğrafyada ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda Horasan'da ve özellikle Belh'te eski çağlardan beri el sanatlarının büyük ilgi gördüğü bilinmektedir. El sanatları arasında hat sanatı, bölgenin İslamlaşmasıyla birlikte büyük gelişme göstermiştir.⁴⁴ Ayrıca din dili Arapça ile edebiyat dili Farsçanın alfabeleri aynı olduğundan özellikle İslamiyet'ten sonra hat sanatına olan talep ve ilgi artmıştır.

Arap kültüründeki dil merakı, şiire ve şiir söyleme sanatına verilen önem Belh halkı arasında Farsça eserlerle birlikte gelişmiştir. Ediplerin ve düşünürlerin şiirlerin ve sözlerin en güzel şekilde yazılması yazının güzel hat olması sürecini doğurmuştur.⁴⁵ Özellikle kâğıdın az olduğu dönemlerde hayvan derileri ve kumaşlar üzerine yazıların yazıldığı bilinirken, Horasan bölgesinde İslamiyet döneminde hat sanatı, köşkler, camiler ve medreseler gibi binaların duvarlarını süslemek için kullanılmıştır.

Kaligrafi sadece bir yazı değil, aynı zamanda göze hoş gelmesi için yapılan bir süsleme sanatıdır. Bununla birlikte dini kitapların ve Kur'an-ı Kerim'in el yazması çoğaltılmasına duyulan ihtiyacı, hat sanatının gelişmesine yol açarken, ortaya çıkan eserlerin sayfa kenarlarını süsleyen tezhip sanatı da hat sanatıyla birlikte gelişmiştir. Bölgenin Müslümanlaşmasından sonra Belh'in en büyük Zerdüş-Budist mabedi olan Nevbahar'da çeşitli hat sanatı örneklerine rastlamak mümkündür. Nevbahar mabedinde Buda'ya atfedilen bir duvar yazısında şunlar yazılmıştır: "*Buda der ki; padişahların sarayında üç şey lazımdır: akıl, sabır ve mal*". İslamiyet'in bölgede yayılmasından sonra Müslümanlar bu yazıya yanıt olarak şunları yazmıştır: "*Buda yanılmıştır. Akıl, sabır ve mala sahip olan biri neden hükümdara hizmet etsin*"? Mabed duvarında yazılan bu sözler güzel bir kaligrafiyle yazılmıştır.



Nevbahar Tapınağı

⁴⁴ Abdulhay Habibi, *Yaddaştha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 2.

⁴⁵ Habibi, *Yaddaştha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 2-6.

Belh'te hat sanatıyla süslenmiş çok sayıda cami, mescit, medrese, han ve kervansaray mevcuttur. Türk-İslam Devletleri arasında yer alan Gazneliler döneminde Özellikle cami ve minarelerde hat sanatının kullanımını görmek mümkündür. Belh'e bağlı Zadiyan köyünde günümüze ulaşan minarenin üzerindeki yazılar hat sanatına örnek olarak gösterilebilir. Gaznelilerin diğer hakimiyet sahalarında da hat sanatı örnekleri bulunmaktadır. Örnek olarak Afganistan'ın güneyinde yer alan Hilmand vilayetine bağlı Leşker-i Bazar (Leşkerghah) verilebilir.⁴⁶



Zadiyan Minaresi

1.2. Resim Sanatı

İslamiyet'ten önce Belh'te inşa edilmiş mabetlerin duvarlarında insan ve hayvan figürlerinin tasvir edildiği bilinmektedir. Ancak bölgede İslamlaşma süreci hızlandıkça diğer dinlere ait birçok mabet de tahrip edilmiştir. Dönemin en büyük Zerdüşt-Budist mabedi olan Nevbahar da Arap orduları tarafından yıkılmıştır. Arap ordularının yıktığı mabetlerin yerine camiler inşa edilmiş, insan ve hayvan figürleri örtülmeye çalışılmıştır. Ancak mabet duvarlarındaki tabiat süslemeler, bitki resimleri, çiçekler ve ağaç yapraklarına dokunulmamıştır. Günümüze ulaşan Noh Kümbet Cami'nin sütunlarında bunun örneklerini görmek mümkündür. Noh Kümbet Camii hakkında iki rivayet vardır. İlki caminin bulunduğu yerde Nevbahar mabedinin yeri olduğu görüşüdür. Ancak caminin sütunlarında Zerdüşt ve Budist süslemelerin bulunması buranın Nevbahar mabedi olduğuna dair güçlü bir kanıttır. Çünkü Müslümanların bölgeyi ele geçirdiklerinde birçok tapınağı camiye çevirdikleri bilinmektedir. İkinci rivayete göre burası Belh'in ilk camisidir. Çünkü Noh Kümbet Cami'ndeki yaprak ve çiçek desenlerinin tasviri şehrin genel kültür yapısına uygundur. Bu nedenle caminin süslemeleri şehirde yaygın olan Budist ve Zerdüşt etkilerini taşımıştır.⁴⁷

Belh'te yaşayan zengin aileler, köşklerinin ve saraylarının girişlerini ve duvarlarını resimlerle süslemişlerdir. Gazneliler döneminde diğer vilayetlerde olduğu gibi Belh'te de süslenmiş camiler, köşkler, sarayların bulunduğu bilinmektedir.⁴⁸ Ancak bu binaların duvarlarında nakşedilen resimler arasında ufak farklılıklar bulunmaktadır. Camilerde

⁴⁶ Ahmed Ali Kohzad, *Asar-i Mimari-yi Asr-i Gazneviyan Der Horasan*, 1338, s.1.

⁴⁷ Abdulhay Habibi, *Tarih-i Afganistan Ba'd Ez İslam*, Tahran 1363, s. 676-677.

⁴⁸ Habibi, *Yaddashtha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 10, 38.

daha az ve daha sade resimler kullanılırken, köşk ve saraylarda gösterişli resimler vardı.⁴⁹ Bu yapılarda çoğunlukla ahşap, kerpiç, az miktarda ise tuğla ve kesme taş kullanılmıştır. Tuğla ve kesme taştan yapılmış binaların bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Ancak kerpiç ve ahşaptan yapılmış binalardan sadece kalıntıları kalmıştır. Günümüzde bu binaların duvarlarında işlenmiş resim ve çini süslemelerin bir kısmını görmek mümkündür. Gazneliler döneminde yapılan eserlerin duvarlarında da çiçek resimlerinin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

1.3. Çini Sanatı

Çini sanatının İslamiyet öncesi Horasan bölgesinde Belh'te var olduğu bilinmektedir. İslamiyet'in gelişiyle birlikte resim sanatında olduğu gibi insan ve hayvan figürlerinin yer aldığı sanat eserleri de yok olmaya yüz tutmuş, bunların yerini çiçekli ve geometrik desenli çini süslemeler almıştır. Özellikle Samaniler ve Gazneliler dönemlerinde cami ve medreselerin giriş kapılarında, han, hamam, köşk ve sarayların iç ve dış cephelerinde, sütunlarda ve kümbet süslemelerinde çini sanatı yaygın olarak kullanılmıştır. Şehre özgü çini süslemelerinde yeşil ve mavi renk tonlarının yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Şehirdeki tarihi eserlere ve eski kale harabelerine bakıldığında, kale içindeki toprak zeminde ve eski yapılarda çok sayıda çini süslemenin kalıntılarına rastlanmıştır. Bu da Belh'te çiniciliğin ve çini sanatının ne kadar yaygın olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Gazneliler dönemine ait birçok kaynağa göre Belh'in çini sanatıyla Horasan'ın en güzel şehirleri arasında yer almıştır. Şehirdeki yapıların çini süslemelerinde mavi renk tonları sıklıkla kullanılmıştır.⁵¹ Bugün Belh'te Hz. Ali'ye ait olduğuna inanılan türbenin süslemelerinde mavi renk tonlar bulunmaktadır.⁵²

2. Belh'te Dini, Askeri ve Sivil Mimari Yapılar

Gazneliler döneminde Belh'te yapılan binaların yapımında kerpiç ve ahşap kullanılmıştır. Bu nedenle Gazneliler döneminde yapılan eserlerin çoğu yıkılmış, bazı eserlerin ise sadece kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Ancak bu dönemde yapılan eserlerin dış cephesinde çini süslemeler bulunan binaların bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Şehir merkezinde veya Arğın (Kale) etrafında iç kalede mavi çini parçacıklarına rastlamak mümkündür. Ancak çini parçacıklarının hangi döneme ait olduğunu çıplak gözle tahmin etmek zordur. Buradan hareketle Belh'teki askeri ve sivil mimari örnekleri arasında çok güzel ve görkemli eserlerin bulunduğu düşüncesi güçlenmiştir.⁵³

2.1. Camiler

Bilindiği üzere camiler Müslüman halkın yaşadığı coğrafyanın iklimine ve kültürüne göre şekillenmiştir. Horasan bölgesinde İslamiyet'in hâkim din haline gelmesiyle birlikte Müslümanlar da kalıcı olduklarını göstermek amacıyla ibadethaneler inşa etmeye başlamışlardır. Bu bağlamda Müslümanlar Belh'i ele geçirdiklerinde şehre girmemişler, barikan veya barukan olarak bilinen bir Arap mahallesi kurarak halkı vergi ve cizye ödemeye zorlamışlardır.⁵⁴ Böylece ilk camiler Müslüman Arapların kurdukları

⁴⁹ Ebu Abdullah Makdisi, *Ahsanet-Takasim Fi Marifat'il-Akalim*, Tahran 1361, s. 438.

⁵⁰ Habibi, *Yaddaşttha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, s. 43.

⁵¹ Habibi, *Tarih-i Afganistan Bad Ez İslam*, s. 677.

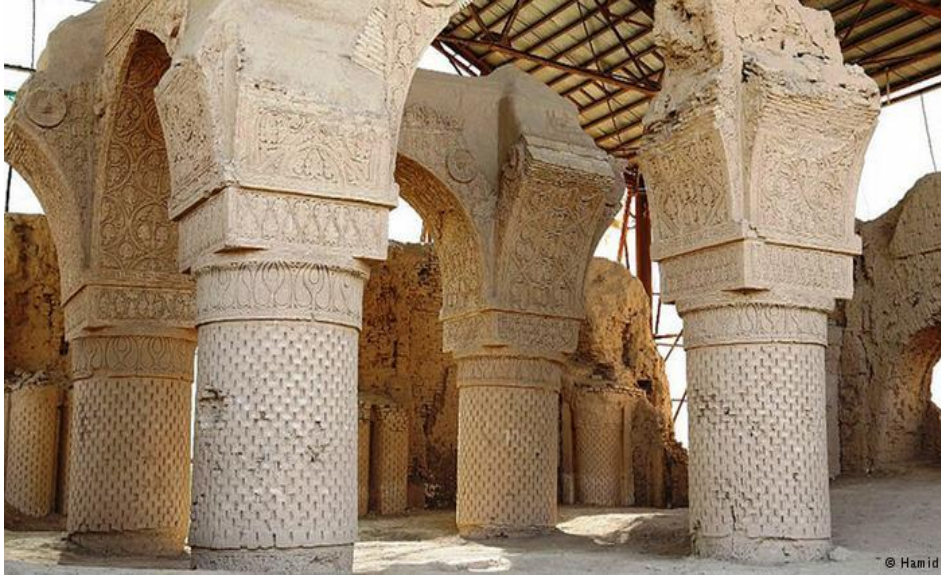
⁵² Hafez Nor Mohammad Gahgadayi, *Tarih-i Mezar-i Şah-i Evliya Vaki-i Belh*, Balkh 1385, s. 46.

⁵³ Habibi, *Tarih-i Afganistan Bad Ez İslam*, s. 676.

⁵⁴ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.19.

mahallelerde inşa edilmiştir.⁵⁵ Daha sonra Belh ahalsinin vergi ve cizye ödemek istememesi Müslüman Araplar şehre girmiştir. Araplar, şehirde yaşayan Budist ve Zerdüştilerin ibadet etmesini yasaklayarak dönemin en büyük mabedi olan Nevbahar'ı yıkıp yerine büyük Belh Camisini inşa etmiştir. Özellikle Müslüman nüfusunun arttığı Gazneliler döneminde şehrin çeşitli yerlerinde Müslümanların ibadet etmesi için cami, mescit ve musallaların inşa edildiği bilinmektedir. Belh'teki cami ve mescitlerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 400 cami ve 11600 mescit bulunduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Dönemin şehirlerinin cami merkezli olduğu düşünülürse her şehrin merkezinde bir Adine Cami (Ulu Camii) yer almıştır. Şehrin tüm Müslüman mahallelerinde bir Adine camisinin yanı sıra yerleşim yerlerinin nüfus ve yapısına göre başka mescit ve musallalar da bulunmuştur.⁵⁶

Belh'te yapılan cami ve mescitlerin ana malzemesi kerpiç, ahşap, tuğla ve kireçten oluşmuştur. Gazneliler döneminde bu malzemeleri kullanarak sağlam sütunlar, kubbeler ve yüksek minareler inşa etmeyi başarmıştır. Dönemin cami ve mescitlerinin çatıları ahşap veya kavak ağaçlarıyla örtülmüştür. Örneğin Noh Kümbet Camii tamamen bu şekilde inşa edilmiştir.⁵⁷



Belh'te bulunan Noh Kümbet Camii (Dokuz Kubbeli Camii)

2.2. Medreseler

İslam literatüründe Müslümanların okuma-yazma ve İslam dininin esaslarını öğrenildiği yerlere medrese adı verilmiştir. Hatta Hz. Muhammed döneminde Yahudilerin Medine'de Mescidi Nebevi'de Müslümanlara okuma-yazma öğrettikleri bilinmektedir. Bilindiği gibi ilk dönem Müslümanları dini eğitimlerini cami ve mescit gibi yapılarda almıştır. Mescidi Nebevi, İslam dininin ilk medresesi olarak kabul edilse de dini ve fen bilimlerin sistemli bir şekilde öğretildiği ilk medreseler, Selçuklu veziri Nizamül Mülk tarafından kurulan Nizamiye medreseleri olmuştur. Horasan'ın büyük

⁵⁵ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, s.26.

⁵⁶ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.41.

⁵⁷ Habibi, *Tarih-i Afganistan Bad Ez İslam*, s. 677.

şehirleri arasında sayılan Nişabur ve Belh'te Sultan Mahmud Gaznavi döneminde medrese benzeri eğitim kurumlarının kurulduğu ancak Nizamiye medreseleri gibi sistemli bir müfredata sahip olmadığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Gazneliler döneminde sistemli medreseler bulunmamasına rağmen çeşitli bilim dallarında çok sayıda bilim adamı yetişmiştir. Bilim adamlarının çoğu Belh'te inşa edilen cami ve mescitlerde yetişmiştir. Bazı bilim adamları cami ve mescitlerin yanı sıra kendi evlerini de eğitim mekânı olarak kullanmış ve bu sistemle talebe yetiştirmişlerdir.⁵⁹

Dönemin camileri hem ibadet hem de eğitim merkezi olarak kullanıldığından mimari yapısı farklı gelişmiş ve üç ana bölüm halinde tasarlanmıştır. İlk bölüm, ibadetlerin yapıldığı kapalı ve geniş dikdörtgen bir oda şeklindedir. Bunun nedeni, ilk safta namaz kılmanın daha sevaplı olması, dolayısıyla camilerde ön safların daha uzun ancak sırası daha az olması şeklinde gelişmiştir. İkinci bölümü, caminin girişinde camiye bitişik revak şeklinde, çatısı kapalı fakat girişi açıktır. Üçüncü bölüm ise caminin sahasına göre değişen ve caminin doğusunda yer alan, her tarafı açık ve yerden biraz yüksekte sufa veya namazgah olarak bilinen bir mekandır. Medrese talebeleri hava şartlarına göre namaz vakitleri dışında bu üç bölümden birinde eğitim görmüşlerdir. Bazı camilerde bu üç ayrı mekân, talebelerin seviyelerine göre bölünmüştür. Bütün cami ve mescitlerde abdest yerleri mevcuttur. Çoğu cami ve mescitte sulama kanallarından abdesthaneye gelen su, caminin ortasındaki havuz doldurularak kullanılmıştır. Dönemin bazı camilerinde havuzun yanında su kuyuları vardır. Çünkü içme suyu çoğunlukla kuyu suyundan sağlanmıştır.⁶⁰

2.3. Ordugahlar

Belh stratejik açıdan önemli bir lokasyonda kurulmuştur. Çevre şehirler ve ülkeler Belh'in gidiş dönüş güzergahları üzerine yer almıştır. Be nedenle şehrin ordugâh olarak kurulmuş olması muhtemeldir. Çünkü bölgede büyük devletler kurmuş Kuşanlar, Sasaniler ve Büyük İskender nasıl Belh'i savaş yönetim merkezi olarak kullanmışsa, Müslüman Araplar da İslam fetihlerinde aynı yöntemi kullanmışlardır. Hatta Gazneli Devleti'nin kurucusu Alp Tekin'in burayı kuzey ordugahı olarak kullandığı bilinmektedir. Böylece tarih boyunca Belh'in dört bir yanından gelen orduların Belh ve çevresini ordugâh olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.⁶¹

Gazneliler döneminde Belh büyük bir şehir haline gelmesi nedeniyle şehrin dört bir yanında hem gözlem hem de savunma amaçlı ordugahlar kurulmuştur. Hatta ordu, Hindistan'dan getirilen mal ve köleleri satmak için Belh'e girmemiş, şehrin doğusunda bulunan Hulüm'daki ordugahta kalmıştır. Hükümdar ise özel ekibiyle birlikte şehirdeki sarayda konaklamıştır. Benzer şekilde şehrin güneyindeki Barukan da aslında bir ordugâh işlevi görmüştür. Belh'in kuzeyinde Ceyhun Nehri yakınında bulunan Zadiyan gözlem minaresinin bulunduğu yer aynı zamanda ordugâh alanıdır. Örneğin Kaleyı Barbar, Belh'in kuzeybatısında, Devletabad köyünün doğusunda ve Çahar Bağ-e Seyidan köyünün kuzeyinde yer almıştır. Belh'te günümüze ulaşabilen ender kalelerden biridir. Kalenin İslam öncesi dönemlere kadar uzandığı düşünülse de her dönemde ordugâh olarak kullanılmıştır. Kaleyı Barbar Gazneliler döneminde Selçuklulara karşı kullanıldığı ve Dandanakan savaşı sonrasında Selçuklular döneminde ele geçirilen ilk yerlerden biri

⁵⁸ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2003, s. 132

⁵⁹ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, s.71

⁶⁰ Elhame Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, Tahran 1376, s. 172-173.

⁶¹ Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, s. 133-134.

olduğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü kalenin konumu Dandanakan'dan Belh'e giden yol üzerinde olup, şehre çok yakın bir mesafede yer almıştır. Belh çevresindeki tüm ordugahların duvarları yaklaşık 20 cm genişliğinde ve 5 cm kalınlığında kerpiç duvarlardan yapılmıştır. Bu ordugahların birbirine karşılıklı olarak açılan iki kapısı vardı. Ordugahların çevresinde üst düzey komutanların kalabileceği küçük odalar yer almıştır. Dönemin ordugahları sürekli kullanılmadığı için bazen kervanların dinlenme yeri olarak da kullanılmıştır.⁶²

2.4. Kaleler

Belh'teki kalelerin sayısı ve yerleri tam olarak tespit edilemese de İslamiyet öncesi ve sonrasına ait kale kalıntılarına rastlamak mümkündür. Özellikle Gazneliler döneminde kullanıldığı düşünülen bazı kale kalıntıları mevcuttur. Bu kalelerden biri de kırk kız anlamına gelen Çehel Dohtaran kalesidir. Çehel Dohtaran kalesi zaman zaman buğday ve eşya deposu olarak da kullanılmıştır.⁶³

Belgelerden anlaşıldığına göre başlangıçta ordugâh olarak kurulan Belh, zamanla doğuya ve batıya doğru genişlemiştir. Bu anlamda şehrin ana kalesi kuzeyde yer alarak kalenin kuzey kapısı tamamen dışarıda kalmıştır. Kalenin kalın çamurdan örülmüş duvarları vardır. Kalenin etrafında belli aralıklarla kale burçları yer almıştır. Kaleyi çevreleyen kalın kerpiç duvarlar hendek görevi görmüştür. Ancak bu kalelerin çevresinde ayrıca hendeklerin olup olmadığı tam olarak belli değildir. Genel olarak Belh'teki kalelerin çoğunun şehrin doğusunda, batısında ve kuzeyinde yer aldığı kanaatine varılmıştır. Çünkü dönemin kalelerinin yerleri kesin olarak bilinmemektedir.⁶⁴ Ancak bazı köy ve yerleşim yerlerinin stratejik konumlarından dolayı yıkılan kalelerin yerlerini belirlemek mümkün olabilir.

2.5. Saraylar ve Köşkler

Gazneliler döneminden günümüze ulaşan saray diyebilecek bir yapı mevcut değildir. Belh'in iç kalesinde yer alan ve her dönemin hükümdarları tarafından kullanılan, küçük bir saray niteliğini taşıyan ve Arg ismiyle bilinen yapıyı Gazneliler de kullanmıştır. Argın konumu itibarıyla şehir merkezine doğru güneydoğu kapısına açılan mekâna yakındır.⁶⁵ Belh'te zamanla yıkılan saraylardan bazılarının isimleri şunlardır: Saray-ı İmaret, Saray-i Adnani (Köşk-i Adnani), Saray-i Muhammedi, Saray Çayı Has, Sarayı Çaşt Horan ve Saray-i Dilemiyan.⁶⁶ Bu sarayların isimlerini Gazne ve Nişabur şehirlerinde yapılan saraylarda da görmek mümkündür. Ancak Belh'te yaşayan halk arasında güzel, görkemli ve geniş bahçeli binalara da köşk denilmektedir.

Horasan bölgesinin büyük şehirleri arasında yer alan Belh, ticaret yolları üzerinde olduğundan kalabalık ve hareketli bir şehir olmuştur. Bilim adamlarının, tüccarların ve çeşitli kişilerin ilgisini çekmiş, bu şehirde kalmayı tercih etmiştir. Bu nedenle Belh'te yaşayan şahsiyetlere ait kerpiç ve ahşaptan yapılmış çok sayıda köşk bulunmaktadır.⁶⁷ Kerpiç ve ahşaptan yapılmış iki veya üç katlı olarak tahmin edilen köşkların en ünlüsü, şehrin merkezindeki iç kalenin güney giriş kapısının yakınında bulunan Abul A'la

⁶² Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, s. 134-140.

⁶³ Meftah, *Coğrafyayı Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, s. 115.

⁶⁴ Gubar, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s. 196-201.

⁶⁵ Habibi, *Tarih-i Afganistan bad Ez İslam*, s. 678.

⁶⁶ İhsan Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayı Gaznevi*, Almanya 1390, s. 89.

⁶⁷ Gulam Jeylani Jalali, *Gazne ve Gazneviyan*, Kabil, 1351. s. 31.

köşküdür. Bu köşk aynı zamanda devlet işlerinin yürütüldüğü bir yer olmuştur. Abul A'la köşkü iki bölümden oluşmuş, sultanlar için Hudra, vezir ve divanlar için Tarem (Kubbeli oda) ismiyle bilinerek zaman zaman hem askeri hem de sivil amaçlarla kullanılmıştır.⁶⁸

Belh'te inşa edilen köşklerin bir kısmının etrafı çeşitli ağaçlarla çevrilerek köşklerin içinden şehrin sulama kanallarına giden derelerin geçtiği görülmektedir. Genellikle köşklerin birinci katları görülmeyecek şekilde yüksek bahçe duvarlarıyla tasarlanmıştır. Köşklerin girişinde yabancı misafirler için özel bir oda bulunurken girişten sonra köşk binasına giden ayrı bir yol ve kapı da mevcuttur. Dügün ve törenlerin de büyük köşklere yapıldığı tahmin edilmektedir. Köşk sahiplerinin dış cephelerini toplumdaki statülerine ve zevklerine göre süslemişlerdir.

Beyhaki, Belh'in Simgeran köyünde Risalet Divanı'nın başkanı olan Nasır'ın cennet gibi bir köşkünün olduğunu, sabahları yaşadığı köşkten altın eyerli atına binerek Abul A'la sarayına çalışma odası olan Tarem bölümüne gittiğini belirtmiştir.⁶⁹

2.6. Kervansaraylar

Belh, dönemin ticaret merkezi olan İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle şehrin ticari hayatı oldukça hareketli olmuştur. Şehirde Çin, Hindistan ve Orta Asya ülkelerinden gelen kervanların konuklaması için çok sayıda kervansaray yapılmıştır. Bu kervansarayların işlev açısından iki tip olduğu anlaşılmaktadır. Belh'te inşa edilen kervansaraylardan ilki, şehre 15-20 km uzaklıkta, şehrin dört bir yanını çevreleyecek şekilde tasarlanmış, her gün gelen kervanlar için kurulan dinlenme tesisleri olarak işlev görmüştür. Bu kervansaraylar bir su kuyusu ve hayvanların dinlenebileceği dört tarafı kapalı bir mekândan oluşmuştur. Bu yapıların zaman zaman ordugâh olarak kullanıldığı gibi havaların sıcak olması nedeniyle yerel çobanların hayvan sürülerini getirdiği bir yer haline de gelmiştir. Örneğin şehrin kuzeyinde yer alan Zadigan köyünde günümüze kadar ulaşan kervansaraylardan biridir. Bu eserin yanında Sultan Mahmud tarafından yaptırılan, tuğlalı, dış cephesi çini süslemeli ve üzerinde kendi adının yazılı olduğu muhteşem bir minare de bulunmaktadır. Dönemin kervansaraylarının bir diğer amacı da yoldan gelen kervanların şehri rahatlıkla bulmasını sağlamaktır. Bu nedenle kervansaraylarda gözetleme kuleleri inşa edilmiş ve kulelerin içinde geceleri ateş yakılmıştır. İkinci tip kervansaraylar şehrin giriş kapılarının hemen bitişiğinde inşa edilmiştir. Bunlar geniş bir arazi üzerine dörtgen şeklinde kurulmuş, kerpiç duvarlarla çevrilerek daha büyük ve konforlu olarak yapılmıştır. Kervansarayların içerisinde her kervan için ayrı bir yer ve sahipleri için ayrı odalar mevcuttu. Kervansarayların en önemli amaçları şehirdeki kirliliği, kalabalığı ve düzensizliği önlemek için şehrin ana girişinde kurulan bu kervansaraylarda konaklamak ve getirdikleri malları burada kurulan pazarda satmaktır. Ancak Çin ve Hindistan'dan gelen kervanların şehre girme hakkına sahip olmuş, şehrin yalnızca doğu ve güney kapılarını kullanmıştır. Şehrin batı kapısından yalnızca Yahudi tüccarlar geçmiştir.⁷⁰

2.7. Hamam ve Çarşılar

Belh'te inşa edilen yapıların sayısı çeşitli dönemlerde farklılık göstermiştir. Örneğin Moğol istilasından önce şehirde 1200 kadar mescit, musalla ve hamamın olduğu

⁶⁸ İhsan Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, s. 68.

⁶⁹ Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, s. 70.

⁷⁰ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s. 55-56.

belirtirken⁷¹ Hicri 233 yılında 1848 mescit, 400 medrese, 1200 müftü, 900 okul, 520 yazar, 500 hamam, 400 sarnıç, 300 havuz, yol üzerinde 1200 çeşmenin bulunduğu zikredilmiştir. Gazneliler dönemindeki hamam sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte Selçuklu dönemindeki hamam sayısı 1200 olarak belirtilmiştir. Belh'te yapılan hamamların iki çeşit olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, sürekli kullanılan ve şehir merkezinde yer alan büyük hamamlar, ikincisi ise ihtiyaç halinde cuma günlerinde, ticari kervanların geldiği pazar ve bayramlarda açık olan hamamlardır.⁷²

Şehirde yapılan hamamlar genel yapı bakımından birbirine benzemiştir. Bu hamamların yapımında tuğla kullanılmış ve çatısı tuğla ile küçük kümbet şeklinde inşa edilmiştir. Hamamların temelleri yerin yaklaşık 2 veya 3 metre altında olup, sıcak su havuzlarının yanında soğuk su havuzları da vardır. Belh hamamlarının çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Belh sıcak bir iklime sahip olduğundan yaz aylarında hamamlardaki suyun ısıtılmasına ihtiyaç duyulmazken, kış aylarında toplanan çalı, odun, kömür ve tezek ile ısıtılmaya çalışılmıştır. Genel olarak hamamların yanında çamaşırhanelerin yanı sıra berberler, çayhaneler ve aşevleri de hizmet vermiştir. Hamamlar sabah namazından önce açılmış, hamamların çoğu öğlen saatlerine kadar çalışmıştır. Bu gelenek bugün de sürdürülmüştür⁷³

Belh'in etrafında çeşitli ürünlerin satıldığı çarşı ve pazarlar mevcuttu. Belh'teki çarşı ve pazarları 3'e ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, Adine Camii adı verilen cuma camilerinin etrafında sürekli açık olan pazarlardı. Bu pazarlarda satıcıların her birinin yeri bellidir.⁷⁴ İkincisi ise Bazar-e Aşikan olarak bilinen şehrin en güzel yerlerinde kurulan çarşılardı. Gazneli Sultan Mahmut tarafından yaptırılan bu tip çarşılar temizliği, güzelliği ve yeşilliğiyle bilinen bir yerdi. Sultan Mahmut'un yaptırdığı bağlar veya yeşil alanlar da vardı. Örneğin Bağ-e Nav (yeni bahçe) olarak bilinen bahçe söylenebilir⁷⁵

Bazar-e Aşikan olarak bilinen çarşı yeri, Belh halkının direnmesi üzerine 1006 yılında Karahanlılar tarafından tamamen yıkılmıştır. Karahanlılar şehre saldırdığında Sultan Mahmut Hindistan'ın Multan seferindeydi. Durum böyle olunca Sultan Mahmut hemen geri dönerek Karahanlıları şehirden çıkarmıştır.⁷⁶

Kaynaklarda Bazar-e Aşikan'a benzerliğiyle bilinen Bazar-e Sayidi çarşısının adı da geçmektedir. Beyhaki'nin eserinde Bazar-e Sayidi çarşısından bahsedilmiş ancak yanında küçük bir yazıyla Aşikan'ı da yazmıştır. Dolayısıyla Bazar-e Aşikan ile Bazar-e Sayidi'nin aynı çarşı olması muhtemeldir.⁷⁷ Ancak Beyhaki dışındaki diğer eserler ayrı çarşılar olarak kabul etmiştir. Şehirdeki bir diğer çarşı ise Bazar-e Şam olarak belirtilmiştir.⁷⁸ Üçüncü pazar ise kale surlarının hemen bitişiğinde kurulan pazarlardı. Şehir içindeki pazar ve çarşılar her gün açık iken, şehrin dışından gelen kervanlar için belirli yerlerde ve günlerde pazarlar kurulmuştur. Bu pazarların dışında Belh'in köy ve kasabalarında kurulan pazarlar da vardı. Köylerde yetiştirilen ziraat ürünlerinin satışı amacıyla kurulmuş, satılan ürünlerin bir kısmı diğer vilayetlere satılmak üzere Belh

⁷¹ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.II, Mashad 1383, s. 53.

⁷² Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.19.

⁷³ Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, s.25.

⁷⁴ Habibi, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s. 202.

⁷⁵ Gulam Jeylani Jalali, *Gazne ve Gazneviyan*, s. 29.

⁷⁶ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 32.

⁷⁷ Ebul Fazıl Muhammed Hüseyin Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, Tas: Ali Feyyaz, Tahran 1384, s. 200.

⁷⁸ Valvi, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, s. 55-56.

pazarlarına götürülmüştür. Şehrin dışında kurulan pazarlardan biri de Cüzcan'ın Anbir kasabasındaki pazardır. Belh'te hayvancılık çok gelişmiş olduğundan Anbir kasabasında kurulan pazarda deri ürünleri de satışa sunulmuş ve aynı zamanda et pazarı olarak da belirtilmiştir.⁷⁹

Beyhaki'nin eserinde zikredilen bazı pazarların isimleri şunlardır: Koy-e Simgaran (takı pazarı), Koy-e Ala, Koy-e Sepetbafan (sepet ören pazarı), Koy-e Zenbilbafan (büyük sepet ören pazarı), Pazar-i Seyidi, Pazar-ı Aşıkân (aşıklar çarşısı), Pazar-i Sarrafan (döviz pazarı), Pazar-i Bazzazan (kumaş pazarı), Pazar-i Attaran (aktarlar pazarı) ve Pazar-i Gevher Furuşan (değerli taşlar pazarı).⁸⁰

Sonuç

Belh, güneşin doğduğu yer anlamına gelen Horasan bölgesinin en önemli şehirleri arasında yer almıştır. M.Ö. 2000'li yıllara dayanan bir tarihe sahiptir. Şehrin konumuna dikkate alındığında transit güzergah üzerinde kurulmuş ve bölgeye hakim olan devletlerin birçoğu Belh'i ordugah olarak kullanmıştır. Şehrin tarihine bakıldığında medeniyetlerin ve dinlerin bulunduğu bir yerdir. Bu nedenle Belh'te varlık gösteren her medeniyet ve din, şehre kendi bakış açısıyla sahip çıkmaya çalışmıştır. Bu bilgiler ışığında Belh şehrinin her dönem önemli olduğu gerçeği ön plana çıkmaktadır.

Belh'in tarihi, kuruluşu ve isimlendirilmesine ilişkin bilgiler oldukça farklı ve çeşitlidir. Şehrin kurucuları arasında İran mitolojisinde ismi geçen Kral Cemşit ve Kiyumers yer almıştır. Diğer taraftan da Zerdüştî ve Budizm'e inananlar için Kutsal bir şehirdir. M.Ö. 330 yılında bölge Büyük İskender'in eline geçince şehrin temellerini atmış ve şehre kendi ismini vermiştir.

İslamiyet bölgeye hakim olmasından sonra da Belh'in öneminden azalmamış, tam tersine şehirlerin anası (Ummul Bilad) lakabını almıştır. Türk Devletleri'nin bölgeye hakim olmasıyla birlikte Belh başta olmak üzere bölgedeki şehirlerin bilim, ticaret ve kültür merkezlerine dönüştüğü bilinmektedir. Özellikle Gazne Devleti'nin (963-1163) bölgeye hakim olduğu dönemde Belh, Gazne'den sonra en önemli şehirler arasında yer almıştır. Böylece Belh'te Gaznelilerin pek çok eserinin inşasına tanık olmaktadır. Gazneliler döneminde Belh'in bilim, kültür ve ticaret merkezi haline gelmesi, buna paralel olarak medrese, cami, kervansaray, köşk, saray, çarşı ve hamam gibi yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak dönemin şartları göz önüne alındığında eserlerin temel malzemeleri kerpiç, ahşap ve kireç olduğundan, bu mimari eserlerin çoğu zamanla yıkılarak kaybolmuş veya kalıntıları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gaznelilerin mimari eserlerinin yanı sıra el sanatları olarak da bilinen hat, resim ve çini sanatı Belh'te Gaznelilerle birlikte daha da yaygınlaşmıştır. Çünkü Gazneliler Belh'te inşa ettikleri eserlerin iç ve dış duvarlarının dekorasyonunda hat, resim ve çini sanatı kullanmıştır. Gazneli Devleti, Türk-İslam medeniyeti içerisinde kurulan devletler arasında önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Belh'te Gaznelilerin inşa ettikleri eserler de kültürel mirası olarak önem taşımaktadır. Ancak günümüzde Gazneliler Belh'te inşa ettiği kültürel mirasın izleri kaybolmakta, hatta yok olmaya doğru gitmektedir.

Sonuç olarak Belh'in 5 bin yıllık bir geçmişi vardır. İslamiyet öncesi çeşitli dinlere ve medeniyetlere merkezlik yapmıştır. Belh, İslamiyet'ten sonra Müslümanların bilim ve

⁷⁹ Menuçehr Sutude, *Hudud'ul-Alem*, Tahran 1362, s. 97-99.

⁸⁰ Taberi, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, s. 89-90.

kültür şehri haline gelmiştir. Günümüzde de kültür ve ekonomi açısından bölgenin en önemli şehirleri arasında yerini korumaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Ansari, Sultan Mohammad, *Coğrafiyayi Belh*, C.I, Balkh 1370.
_____, *Vijegihayi Coğrafiyayi-i ve Tarihi Belh*, Kabil 1386.
- Arnold, T.W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982.
- Azimi, Abdulaziz, *Belh Der Seddehayi Tarih*, Afganistan 1368.
- Beyhaki, Ebul Fazıl Muhammed Hüseyin, *Tarih-i Beyhaki*, Tas: Ali Feyyaz, Tahran 1384.
- Bilinitzky, A., *Horasan ve Maveraiünnehir*, çev. Perviz Vercavend, Tahran 1371.
- Dehkoda, Ali Akbar, *Lugat Name Dehhuda*, Tahran 1334.
- El-Belazuri, *Fütühu'l-Büldan*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- El-Cüzcani, Minhac-ı Sirac, *Tabakat-ı Nasırı*, Menhaç Sıraç, Kabil 1342.
- El-Hâkim, El-Nişaburi, *Tarih-i Nişabur*, Tahran 1341.
- El-İsfahani, Ebu Abdullah, *Tarih-u sini Müluki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut (?).
- Emini, Seyit M. A., *Kronoloji Vekaye ve Havadis-i Tarihi Der Afganistan*, C. I, Tahran 1378.
- Firdevsi, Abu'l Kasım, *Şehname-yi Firdevsi*, Tashih, Jol MOL, Tahran 1375.
- Gahgadayi, Hafez Nor Mohammad, *Tarih-i Mezar-i Şah-i Evliya Vakı-i Belh*, Balkh 1385.
- Ghaforov, Babajan, *Tajikan*, C.I, çev. Jalaluddin Siddiqi ve Roshan Rahman, Kabil 1984.
- Gibb, Hamilton A. Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. H. Kurt, Ankara 2005.
- Gubar, Mir Gulam Mohammad, *Afganistan Der Mesir-i Tarih*, Tahran 1376.
_____, *Coğrafiyayi Tarihi-i Afganistan*, Kabil 1384.
- Habibi, Abdulhay, *Coğrafya-yı Tarihi-i Afganistan*, (?).
_____, *Tarih-i Afganistan Ba'd Ez İslam*, Tahran 1363.
_____, *Yaddaştha der Tarih-e Sanayi-i Afganistan*, (?).
- Hovandşah, Mir Hovand Seyit Burhaneddin, *Tarih-i Ravzatü's-Safa*, Tahran 1339.
- İbn-i Balkhi, *Fars Name*, Matbuat-ı Fars, Şiraz 1921.
- İqbal, Abbas, *Divan-i Belh*, Tahran 1344.
- Jalali, Gulam Jeylani, *Gazne ve Gazneviyan*, Kabil, 1351.
- Kazvini, Mustufi, *Tarih-i Güzide*, Tahran 1364.
- Kohzad, Ahmed Ali, *Asar-i Mimari-yi Asr-i Gazneviyan Der Horasan*, 1338.
- Makdisi, Ebu Abdullah, *Ahsanet-Takasim Fi Marifat'il-Akalim*, Tahran 1361.

- Meftah, Elhame, *Coğrafiyayi Tarihi Belh ve Ceyhun ve Masfat-e Belh*, Tahran 1376.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.
- Nevşad, *Vech-i Tesmiye-i Belh*, Ariyana dergisi,15/8, Kabil, 1967.
- Öztürk Mürsel, “Mevlana’nın Yaşadığı Zamana Kadar Belh’in Kültürel Durumu”, *Uluslararası Mevlâna Bilgi Şöleni*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.
- Rahin, Seyit Mahdum, *Dakiki Name*, Kabil 1382.
- Razi, Hashim, *Avesta*, Tahran 1363.
- Sarıçam, İbrahim -Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2003.
- Sutude, Menuçehr, *Hudud’ul-Alem*, Tahran 1362.
- Taberi, İhsan, *Ebu Fazl Beyhaki ve Camiayi Gaznevi*, Almanya 1390.
- Vaiz-i Balkhi, *Fazail-i Belh*, çev. Abdullah M. Balkhi, edi., A. Habibi, İnan 1350.
- Vali-yi Balkhi Mahmud, *Bahru’l-Asrar Fi Manakıba’l-Ahbar*, British Library kütüphanesi, no: I. O. Islamic, el yazması, varak, 310a, 1040.
- Valvi, Mahdi Rahmani-Mansur Çağatayı, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.I, Mashad 1383.
- _____, *Tarih-i Ulemayi Belh*, C.II, Mashad 1383.
- Yakubi, Ahmed b. İshak, *Tarih-i Yakubi*, çev. Mohammad İ. Ayeti, C. I, Tahran 1382.
- Yemin, Mohammad Huseyin, *Afganistan-i Tarihi*, Kabil, 1380.
- Yezdani, Huseyin Ali, *Pejuheşi Der Tarih-i Hazaraha*, C. I, Mashad 1332.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. II, İstanbul 1992.